

INDÚSTRIA, SALUT I CONDICIONS DE VIDA. APUNTS SOBRE EL PRIMER LIBERALISME EN UN ENTORN URBÀ (BARCELONA 1820-1920)¹

CARLES GRABULEDA TEIXIDOR
Universitat Pompeu Fabra

RESUM

Aquest treball pretén estudiar els canvis en la política social del liberalisme espanyol, no només a partir de l'anàlisi de l'evolució política general, sinó també a partir dels efectes que la revolució liberal i la industrialització van tenir en el marc urbà, com ara el de Barcelona. En aquest sentit, s'analitza com la política social liberal va reduir-se a l'àmbit beneficosanitari durant les primeres dècades del nou règim, sempre des d'un estricte individualisme. En aquest context, s'incideix en les conseqüències problemàtiques d'aquest reduccionisme en l'entorn urbà i es valora en quina mesura va contribuir l'especial realitat industrial a la superació dels plantejaments estrictament individualistes inicials a final del segle XIX i principi del segle XX. Per arribar-hi, ha calgut estudiar el funcionament dels ajuntaments i de les seves relacions amb el poder de l'Estat per tal de copsar la centralitat del paper dels municipis en la gestió del canvi.

PARAULES CLAU

Barcelona, política social, salut, benestar.

ABSTRACT

This work tries to explain the changes that took place in the first Spanish liberalism, not only from the analysis of the general political perspective, but from the effects of liberal revolution and industrialisation in an urban environment such as Barcelona as well. In this respect, it shows how the liberal social policy was reduced to strict individualistic, sanitary and welfare terms during the first decades of the new regime. In this context, it deepens in the problematic consequences of this reductionism in an urban environment and it tries to assess to what extent the special industrial reality contributed to overcome that strictly individualistic basis at the end of 19th and the beginning of 20th centuries. To do so, it has been useful to know how the town councils worked and how were their relations with the state's government, in order to catch the centrality of their role in that political changes.

1. Aquest text recull un conjunt d'aportacions desenvolupades en la tesi doctoral *Salut pública i creixement urbà: Política i acció social en el sorgiment de la Barcelona contemporània*, que fou dirigida pel doctor Josep Maria Fradera i que es va llegir a la Universitat Pompeu Fabra el dia 11 d'abril de 2003 i que fou jutjada pel tribunal presidit pel doctor Santiago Castillo (Universitat Complutense de Madrid) i format pels doctors Albert Garcia (Universitat Pompeu Fabra), Joaquim M. Puigvert (Universitat de Girona), Fernando Díez (Universitat de València) i Sebastià Sarasa (Universitat Pompeu Fabra).

KEY WORDS

Barcelona, social policy, health, welfare.

L'objectiu d'aquest treball ha estat aportar elements de reflexió sobre la política social d'una època que sovint s'ha caracteritzat per les seves mancances en aquest sentit. S'ha dit, i sembla indiscutible, que la fi de l'Antic Règim va comportar una sèrie de transformacions que van abocar a l'aparició d'una societat desassistida.² No podem pas restar validesa a tal afirmació, però sí que convé matisar-la en la mesura que sovint és presentada com al corollari indefugible de la filosofia no intervencionista del *laissez faire*, oblidant que tot governant, en tota època i en tot lloc, té plantejat un coixí de seguretat, per molt mínim que sigui, per atendre els seus súbdits més necessitats. Convé remarcar, en aquest sentit, que el desballestament de les formes d'assistència tradicionals, fonamentalment basades en la caritat eclesiàstica, fou més una conseqüència indirecta de les necessitats de la Hisenda que van portar a les desamortitzacions en les obres pies que exercien aquesta funció que no pas un objectiu prioritari perseguit per si sol pels liberals. Ho prova el fet que aquestes mesures havien començat ja en època de Godoy i que, fins i tot en els moments de major eferescència política, l'anticlericalisme va ser més present en les lluites populars urbanes que no pas en l'acció de cap dels nous governs. Igualment, els canvis que, des de final del segle XIX, van portar a la fi dels plantejaments no intervencionistes i van desembocar en el que, molt temps més tard, seria l'Estat del benestar modern no van ser fruit només de la pressió de les forces d'esquerra, polítiques i sindicals, sobre uns governants liberals que es van veure superats pels esdeveniments. Més aviat responien a una multiplicitat de factors més gran i que cal estudiar en cada cas. No ens podem refugiar en un debat merament teòric que parteixi d'un plantejament estrictament individualista, perquè si una cosa caracteritza la filosofia liberal és, precisament, la seva versatilitat i la seva capacitat d'adaptació a pràctiques molt diverses. No podem oblidar que ja en els textos del mateix Adam Smith i, no cal dir-ho, de Stuart Mill, el paper reservat al governant no és, ni molt menys, contemplatiu. En aquest sentit, el context industrial en què s'emmarca la Barcelona dels primers anys del segle XIX semblava un bon punt de partida per analitzar com es concretava la política social dels nous governants, més enllà de la seva filosofia i de les discussions polítiques, i per tractar de veure com aquesta va anar evolucionant, i per què, fins a superar la concepció no intervencionista que regia en un primer moment.

INDÚSTRIA I CIUTAT

Barcelona va esdevenir el principal referent industrial del país, i això portava a l'agudització de certs problemes socials que en altres llocs gairebé no existien.

2. Utilitzo l'expressió del conegut treball de Fernando Díez RODRÍGUEZ (1993), *La sociedad desasistida: El sistema benéfico asistencial en la Valencia del siglo XIX*, València, Diputació de València.

D'una banda, el creixement de la ciutat es va accelerar. Va quintuplicar la seva població en el segle XIX, i això, per si sol, implicava una colla de reptes urbanístics que exigien una intervenció pública en la recepció dels nous habitants i en el condicionament d'habitatges i carrers, principalment. Tanmateix, l'actuació dels consistoris barcelonins i del conjunt d'autoritats fou clarament insuficient i va posar de manifest les moltes mancances socials. Però el principal problema d'aquesta nova Barcelona no anava lligat estrictament a l'arribada de nous habitants, sinó a la proliferació de tota mena de fàbriques i tallers en un entorn urbà cada cop més dens, sovint amb activitats reconegudament incòmodes i perilloses per al veïnat. Tant en un aspecte com en l'altre, ja a la primera meitat de segle, la situació havia arribat a un límit en què la intervenció política semblava obligada. I es va produir, però això no va significar ni cap actuació urbanística ambiciosa ni la instauració de cap sistema de control i inspecció de l'activitat fabril, sinó que es va optar per una fugida endavant. Es posaven dificultats a l'obertura de nous tallers i fàbriques a la capital i es facilitava que s'instal·lessin als pobles de l'entorn i, sobretot, en els amplis espais buits que el control militar des de 1714 havia deixat a l'entorn de la capital. A banda i banda de Barcelona, els petits nuclis dels antics pobles van anar creixent com a grans suburbis on la indústria s'instal·lava amb molta més llibertat que a la ciutat. Ho feia argumentant la recerca de nous espais, però també hi ajudaven la menor pressió fiscal i, sobretot, el menor control polític per part d'uns ajuntaments força més dèbils que el de Barcelona. En aquest sentit, el cas de Sant Martí de Provençals i, en especial, el del Poble Nou, que va créixer a la franja marítima del municipi, és potser el cas més emblemàtic, ja que va passar dels dos mil cinc-cents habitants de l'any 1850 als més de cinquanta mil només cinquanta anys més tard, fet que permet contrastar la relativa rigidesa de les disposicions dels ajuntaments barcelonins amb els del seu suburbi, i ressaltar com aquest contrast va anar creixent paral·lelament al procés d'expulsió industrial de la capital. És a dir, a mitjan segle, a Barcelona es van començar a provar formes d'intervenció política en el creixement fabril, just en la mesura que es fomentava la instal·lació de fàbriques a l'extraradi. A la pràctica, i d'una manera indirecta, això posava fi a una política que els primers liberals havien iniciat amb l'objectiu de «remover las trabas que hasta ahora habían entorpecido el progreso de la industria»,³ i, a mesura que a la capital s'establia aquest nou criteri més estricte, als municipis de l'entorn es vivia l'altra cara de la moneda, i s'hi podia flexibilitzar l'activitat industrial fins al punt d'admetre que «como este vecindario debe su aumento creciente de urbanización y riqueza a la industria en sus distintos ramos, creo que siendo las industrias más o menos perjudiciales debe consentirse y sufrirse alguna incomodidad individual en obsequio de la utilidad general de todo el vecindario».⁴

3. Decret 8-6-1813, que autoritzava el lliure establiment de fàbriques i oficis.

4. Informe de J. Claramunt sobre el projecte d'ordenances municipals de Sant Martí de Provençals (Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí, Ordenances, I.1.5, 1875)

No obstant això, malgrat les diferències de criteri que observem en un i altre entorn, mai, ni a Barcelona ni als suburbis, no es van plantejar mesures que ultrapassessin els estrets marges del *laissez faire* liberal. D'acord amb la nova legislació, la política amb continguts socials quedava gairebé reduïda a sanitat i beneficència i no tan sols no es van controlar les condicions d'instal·lació o de treball a les fàbriques ni es van dictar mesures de salubritat urbanística que anessin més enllà del *slum clearance* propi dels moments d'amenaça epidèmica, sinó que mai, ni en un cas ni en l'altre, els pressupostos dedicats a temes de salut o ajut social no van superar percentatges irrisoris (al voltant de l'1 % del conjunt) durant tot el segle XIX.

EL CANVI EN LES CONDICIONS DE VIDA

El resultat fou un empitjorament de les condicions de vida, en consonància amb el que degué passar a la majoria de ciutats industrials europees de l'època. És un empitjorament difícil de discutir, tot i el considerable volum de debat científic que l'afer ha generat, i que es pot constatar fàcilment si fugim de les complicades recomposicions de preus i salaris que sovint es fan i ens centrem en altres factors menys directes, però més perceptibles. Només fa falta, per exemple, reflexionar sobre les coincidents apreciacions de tractadistes contemporanis de qualsevol color polític. Bé fos per denunciar la precarització de les condicions de vida o bé per lamentar-les com a la cara fosca del progrés, la qüestió social es va convertir en un lloc comú en la premsa de l'època, fins al punt de fer difícil seguir mantenint visions positives de l'impacte social del progrés econòmic. D'altra banda, l'entorn urbà i les condicions en què es treballava a les fàbriques també es van degradar notablement. Només fa falta veure la quantitat de publicacions adreçades a aclarir els múltiples perills de les diferents especialitats fabrils per a la salut humana, dirigides tant a metges com a obrers, i àmpliament divulgades, si hem de fer cas de la seva presència encara avui a moltes biblioteques. En la mateixa línia, la proliferació de tractats bromatològics, concebuts com a guia per valorar la qualitat dels aliments, és un bon indicador d'una ràpida precarització nutritiva entre els habitants de les ciutats, entre pobladors que, en molts casos, procedien del camp i que, fins feia poc, no havien de preocupar-se per la qualitat dels aliments que consumien ben a prop d'on havien estat produïts. No obstant això, l'existència d'aquests tractats contrasta amb l'hostilitat o, com a mínim, amb el poc suport que la població donava a les mesures persecutòries dels frauds alimentaris quan les autoritats decidien intervenir en aquesta matèria. La negativa a acceptar aquests controls deu tenir més a veure amb la necessitat de recórrer a mercats paral·lels a l'oficial, on es compraven i venien tota mena de productes cultivats o engreixats en horts i corrals urbans poc reglamentats, que amb la conveniència de seguir-se alimentant amb productes «s sofisticats» per botiguers que allargaven com fos aigua, vi, llet i tota mena de substàncies, perquè, per més que fossin conscients del frau, els consumidors necessitaven aquesta mena de productes barats en el context de precarietat que els tocava viure. Els higienistes,

que, en la segona meitat del segle XIX, a remolc dels partits polítics de progrés, van arribar als governs de les ciutats, veien amb estupor aquest comportament popular que responia poc al que teòricament creien que calia esperar-ne. Se n'escandalitzaven i, en referir-s'hi en la premsa local i especialitzada, ens han deixat bona nota de la situació d'empobriment real indiscutible, d'una banda, i de les dificultats que tenien aquests científics progressistes per analitzar el que estava passant, de l'altra.

Més enllà d'anàlisis qualitatives d'aquesta mena, que deixen fora de tot dubte la tendència general, unes mínimes constatacions demogràfiques permeten ratificar aquesta impressió i, alhora, situar els límits temporals d'aquest primer liberalisme. Si es contrasten les dades de natalitat i mortalitat a Barcelona entre els segles XVIII i XIX, es fa palès que, en algun moment de les primeres dècades del segle XIX, just després del cicle de guerres que es va acabar el 1814, la xifra de morts superava la dels nascuts a la ciutat, i s'obria un període que no es tancaria fins justament cent anys més tard, quan la tendència es tornava a invertir. Les dades, doncs, dibuixen un túnel demogràfic que cal explicar a partir de canvis en les condicions de vida urbanes que tenen a veure, sens dubte, tant amb la industrialització com amb la filosofia política que la va sustentar en aquelles dècades i que va començar a canviar justament a la fi del període. Lluny del que ha estat donat com a paradigmàtic de les ciutats europees de l'època moderna, la Barcelona del segle XVIII vivia en condicions de creixement natural de la seva població, mostra, alhora, tant de la prosperitat econòmica de la ciutat com de la seva capacitat d'engolir el primer creixement urbà que aleshores estava experimentant. En el segle XIX, en canvi, les xifres es van invertir. Durant tota la centúria, a Barcelona la mortalitat fou més alta que la natalitat, fet que s'agreujava en cadascun dels periòdics atacs epidèmics que va viure la capital. L'últim d'aquests episodis fou el que es va viure, ja entrat el segle XX, en el context de la famosa grip de l'hivern de 1917 i 1918 i de la Primera Guerra Mundial, precedit poc abans per un important brot de tifus, el 1914. Entre el darrer gran atac de còlera, el 1885, i aquestes epidèmies de 1914-1918, canvis mèdics, evidències científiques i transformacions polítiques van anar modificant les formes d'afrontar aquesta mena de problemes i van contribuir a superar les limitacions de la política social dels primers temps del liberalisme.

LIBERALISME I POLÍTICA SOCIAL

Entre 1820 i 1920, doncs, per arrodonir-ho, se situa un segle presidit pel creixement econòmic i industrial, però no tant des d'un punt de vista social, com es correspon a l'ortodòxia del primer pensament liberal. En aquest context, les accions en matèria de política social es limitaven a certes mesures sanitàries i benèfiques, molt focalitzades. A la pràctica, es reduïen a unes actuacions urbanístiques que rares vegades frenaven el creixement desafortat i que es limitaven a exportar cap als suburbis els problemes més molestos. Només s'intervenien urbanísticament

per superar focus d'insalubritat en moments d'epidèmia i amb mesures expeditives que normalment comportaven l'expulsió dels moradors d'habitatges en mal estat sense buscar una ubicació alternativa. D'altra banda, i al marge d'aquestes actuacions, centralitzades en moments molt concrets, el gruix de la mínima acció social es basava en polítiques sanitàries i assistencials, dosificades i combinades de manera que, més enllà d'aparents encavalcaments, reflectien formes diverses d'encastrar els problemes socials des de les diferents opcions polítiques. L'anàlisi del conjunt de la legislació a escala estatal ha permès fer notar que en anys de domini conservador es prioritzaven les actuacions benèfiques per damunt de les sanitàries, perquè es regien per criteris voluntaristes sense cap mena de compromís d'obligatorietat per part dels governs. En anys de domini progressista, en canvi, la centralitat solia passar a mesures de caràcter sanitari, amb un caràcter més compulsiu i una direcció més professionalitzada, que altres vegades només s'aplicaven en moments d'epidèmia. Aquesta doble estratègia d'apropament als problemes socials es veu molt clarament, per exemple, en els debats parlamentaris del Trienni Liberal quan, a l'hora de discutir la reorganització general dels negocis de beneficència i sanitat, un sector del govern va plantejar la conveniència d'unificar-los, ateses les creixents semblances en el context tant de la nova política com de la nova realitat fabril i urbana, però això fou aturat precisament amb l'argument de perpetuar el caràcter marcadament voluntarista de la beneficència enfront del de la sanitat, més compulsori. Malgrat que aquell debat fos aleshores poc clar i que molts arguments s'explicitessin poc, sembla un bon referent a l'hora de valorar la utilitat política que, anys a venir, tindria el fet d'haver perpetuat la separació entre els dos negocis, perquè això permetria als governants fer front a la qüestió social des de dos punts de vista diferents, sanitari o assistencial, segons el que convingués en cada moment o a cadascuna de les tendències polítiques que successivament accedien al govern.

L'existència d'aquestes alternances en les prioritats ha estat apuntada per mitjà d'aquesta anàlisi de la legislació estatal, però també ha estat corroborada amb l'estudi de la política local a dos nivells. D'una banda, s'ha avaluat l'evolució de les partides dedicades a aspectes benèfics i sanitaris en els pressupostos de l'Ajuntament de Barcelona i s'ha constatat aquesta doble tendència a prioritzar uns o altres aspectes segons el color polític dels consistoris, entre 1871 i 1915. Paral·lelament, el treball a partir de documentació municipal, en especial de les actes de reunions de les juntes municipals de sanitat i beneficència, contrastades amb altres informacions sobre les seves activitats, ha permès avançar una mica més en aquesta línia. Per aquesta banda, ha estat especialment interessant resseguir les accions de la Junta Municipal de Sanitat de Barcelona en les dècades centrals del segle XIX, sobretot entre els anys cinquanta i setanta, en què seguí un comportament molt erràtic que pot ser explicat en aquesta clau i que revela canvis en l'actitud política enfront del paper de les actuacions municipals en matèria sanitària.

L'ACTUACIÓ DELS AJUNTAMENTS. LES JUNTES MUNICIPALS DE SANITAT

Ja des de 1849, a Barcelona hi havia hagut una Junta Municipal de Sanitat, força abans que la llei hi obligués. S'havia aprofitat l'avinentsa d'un dels repetits brots de còlera que amenaçaven la ciutat, però la conjuntura política local degué permetre l'elecció d'una junta que pretenia anar força més enllà, perquè les disposicions que dictava, ja des d'un primer moment, tenien un abast molt major. No tan sols es limitava a controlar l'entrada i sortida de vaixells als ports, com era norma en les mesures anti-epidèmiques fins aleshores, sinó que prioritzava la prevenció dels contagis amb mesures més socials, que condicionaven més directament la vida de les persones que no pas el simple control dels ports. D'una banda, pretenia bastir, amb motiu de l'amenaça de còlera, una xarxa assistencial que partís de la infraestructura parroquial preexistent, que es consolidés i que es perpetués més enllà de la conjuntura puntual de l'epidèmia, i que fos dirigida pels regidors de cada districte i no pas pels rectors de les parròquies, en la línia del que diverses vegades al llarg del segle XIX es va intentar estipular, per llei o per decret, i que no es va poder ratificar fins a l'any 1891. Paral·lelament, altres aspectes de gestió urbana, més específicament sanitaris, anaven lligats a aquests innovadors principis de lluita contra el contagi. Els membres de la Junta partien de la base que, per més que els brots epidèmics poguessin arribar pel port, només se'n podia evitar realment la difusió si l'entorn urbà gaudia d'unes condicions higièniques acceptables. Això justificava l'adopció de mesures salubrificadores, en la línia del que els corrents higienistes més avançats estipulaven a l'Europa de l'època, sobretot si tenim en compte que es pretenia prioritzar l'anàlisi de les aigües que arribaven a la ciutat, de terra endins i no de mar enllà, tal com, anys a venir, es demostraria científicament que era d'on procedia l'arrel dels problemes. Per si això fos poc, les ambicions de la Junta encara anaven més enllà, i es permetia preveure, i de fet va realitzar, inspeccions a les condicions internes de salubritat i treball a les fàbriques, argumentant la necessitat d'higiene en els llocs de treball i d'evitar molèsties als veïns, però també fent bons els consells dels higienistes que, arreu d'Europa, aconsellaven millorar les condicions del treball obrer com a mesures enfortidores de la salut.

No deu ser cap casualitat que aquest increment del zel salubrificador fos contemporani de la fugida de fàbriques del nucli de Barcelona cap als pobles de l'extraradi, però tampoc ho deu ser que, un cop manifestades les intencions i comprovades i ratificades en els primers mesos d'actuació de la Junta, aquesta desaparegués sense deixar rastre. Si tenim en compte la falta de sensibilitat que, en el tracte cap a la població, solien demostrar els agents salubrificadors de l'època, amb mesures espectaculars i sovint doloroses (aïllaments humans, desallotjaments, etc.), però sense contrapartides i solucions alternatives, s'entendrà que aquesta mena de juntes gaudissin de poc suport popular. Si això ho lliguem a l'antipatia que, lògicament, devien despertar actuacions com aquestes entre els fabricants i les classes dirigents, s'entendrà, també, que la Junta deixés de reunir-se ben aviat, sense que les autoritats

n'haguessin de decretar cap suspensió (simplement, calia que l'alcalde no la convoqués), però tampoc sense cap suport explícit. Així s'explica que aquesta Junta excepcionalment activa desaparegués sense deixar cap constància oficial, i que només es reorganitzés temps més tard, primer, activament, però en el context epidèmic de 1854 i en ple Bienni Progressista, i després, ja sense gaire activitat i amb un caràcter molt acomodaticí a les exigències de fabricants i comerciants, un cop represa la «normalitat» moderada en el govern.

En altres àmbits, i malgrat els entrebancs fruit de conjuntures determinades, a llarg termini els canvis en l'acció social pública s'anaven succeint en la mateixa direcció. El gran catalitzador d'aquestes transformacions van ser els repetits episodis d'epidèmia, que aguditzaven els problemes i evidenciaven les limitacions de la cobertura social del moment. Hem analitzat els diferents brots d'epidèmia a Barcelona, prioritzant els casos de còlera i tifus, per la seva connexió amb la qualitat de les aigües i, per tant, amb la gestió de problemes mediambientals amb clares repercussions socials i, sobretot, fent incidència en el procés pel qual la ciència i els polítics del moment van anar prenent consciència d'aquestes connexions i van anar modificant les seves actituds. Aquest és un tema que ha estat relativament estudiat a altres països europeus, però que la historiografia espanyola ha obviat gairebé per complet. A escala europea s'ha esbossat el procés d'aparició d'epidèmies noves, procedents principalment dels creixents contactes amb Àsia, i la manera com aquestes van ser rebudes, tant científicament com políticament. Hem provat d'analitzar les semblances i diferències entre aquest procés europeu i l'espanyol a partir de la realitat urbana de Barcelona i el seu suburbi, partint de la constatació de les analogies errònies inicials amb les estratègies de combat de la pesta, que en uns primers moments va presidir la relació amb el còlera, fins als posteriors descobriments científics que van evidenciar el contagi per via aquàtica i, per tant, que van obligar a reconèixer les moltes mancances higièniques i, en conseqüència, socials que la massificació urbana i industrial havia comportat. Aquesta va ser una via innegable d'incorporació de nous objectius socials a l'acció de govern, que havien estat negligits durant les primeres dècades del liberalisme i que, amb moltes reticències, com s'evidencia en l'anàlisi dels debats parlamentaris espanyols de final de segle sobre aquestes qüestions, van ser incorporats i van anar modificant el corpus ideològic del liberalisme europeu.

Les conseqüències que els nous descobriments van tenir en l'acció pública en aquesta matèria es van fer notar fonamentalment en l'àmbit municipal, perquè els canvis que s'havien d'introduir implicaven reformes urbanístiques més que cap altra cosa. En aquest sentit, les novetats van aguditzar, més que no pas mitigar, les diferents estratègies de liberals i conservadors en política social. En les actuacions de l'Ajuntament de Barcelona, en èpoques de domini conservador, s'accentua la tendència a prioritzar les accions benèfiques. Els anys noranta, després de les evidències que van destapar els episodis de còlera i tifus immediatament anteriors,

els consistoris van optar per bastir un aparell mèdic enormement complex, en comparació amb els d'èpoques anteriors. S'al·legava la necessitat d'ampliar l'assistència als desvalguts, i realment es va complir amb l'objectiu, perquè les xifres de cobertura de la xarxa mèdica municipal, a partir d'aleshores, no s'allunyen gaire de les que assolirien els sistemes de seguretat social molt posteriors. Tanmateix, el que podria semblar una acció decidida i ferma dels conservadors cap al canvi social contrasta amb la seva inacció en altres aspectes. L'aparició d'aquest aparell mèdic devia servir, alhora, per evitar una reforma urbanística encara molt més costosa, basada en l'aportació d'aigua potable i el drenatge de la ciutat, que fou la via prioritzada en èpoques de domini del partit liberal en el consistori, en la qual devien veure tant la resposta a les peticions científiques com una possibilitat de negoci, d'una banda, i de l'altra, de posar fi a les barreres comercials i acordonaments que de nou tornaven a limitar l'expansió del comerç. No es pot dir que els governs conservadors no s'hi impliquessin, perquè els primers estudis van arribar precisament durant el pas de Coll i Pujol per l'alcaldia, ja abans del còlera de 1885, però sí que van ser els liberals els que els van donar l'empenta definitiva. Això no vol pas dir, però, que l'acció dels liberals fos gratuïta, perquè l'obra projectada per l'enginyer García Faria va viure moltes vicissituds durant la seva execució i s'enfrontà, ja des d'un primer moment, a dos obstacles que es van evidenciar insalvables i que van condicionar seriosament l'obra final. D'una banda, la pressió de l'entitat que explotava l'extracció de residus fecals de les latrines de Barcelona, que fins aleshores havien constituït un negoci enormement lucratiu perquè es venien com a adob per a l'horta del delta del Llobregat, i de l'altra, els potents interessos de les societats privades que aportaven cabal d'aigua a la ciutat. Malgrat les enormes sumes de diners que s'hi van gastar els ajuntaments barcelonins, les pressions d'aquestes companyies van condicionar decisivament la construcció de la nova xarxa hidràulica, com es va veure el 1914, amb l'arribada d'un nou brot de tifus, que va posar en qüestió la feina que s'havia fet fins aleshores i que va evidenciar-ne les moltes mancances. A escala municipal, va ser aquest episodi el que va marcar un punt d'inflexió decisiu, que va coincidir en el temps amb el moment en què, a escala més general, s'estaven replantejant moltes coses, sobretot en la mesura que les crisis bèl·liques, socials i sanitàries dels anys 1914-1918 van anar obligant els governants a canviar les seves polítiques.

L'ACCIÓ SOCIAL PARTICULAR. MUTUALISME I OBRERISME

Paral·lelament a l'anàlisi de la creixent però sempre erràtica i minsa acció pública en matèria social, cal valorar les iniciatives particulars d'autoajut que la població va anar bastint, principalment el mutualisme, que només en part arrelava en el moviment gremial dels segles anteriors i que, en el context industrial català, va arribar a tenir una importància fonamental. L'excepcional qualitat de la documentació conservada a l'Arxiu del Districte de Sant Martí ha permès analitzar amb inusual de-

tall la realitat del mutualisme del creixent suburbi barceloní, comparar-lo amb el de la capital i observar-ne algunes diferències, sobretot pel que fa a la composició social de les mútues, molt més heterogènies a Sant Martí. Gràcies a això, també ha estat possible perfilar amb major detall les diferències que hi havia entre mútues aparentment iguals, i distingir entre aquelles que procedien d'un antic gremi, amb mà d'obra homogènia i qualificada, però en procés de proletarització en el nou entorn fabril, i aquelles de nova planta, la majoria, més heterogènies i amb finalitats fonamentalment assistencials, enfront de l'excepcionalitat de l'actuació puntual d'algunes d'elles com a societats de resistència més o menys encobertes. Al mateix temps, tot això ha permès apuntar que el mutualisme va anar evolucionant significativament al llarg del segle XIX, i que no pot ser jutjat com un moviment que respongui a una única tipologia immutable, sinó que les circumstàncies polítiques, econòmiques i socials el van anar alterant significativament. Més enllà de les coincidències entre mútues i gremis, els primers anys del liberalisme i en un context de persecució contra els antics vestigis de gremis i confraries, el moviment s'explica per si mateix, sense necessitat de ser presentat com una forma d'encobrir finalitats revolucionàries. La història d'aquests centres al segle XIX té atractiu en si mateixa i s'explica per si sola, perquè, fos com fos, gremis i confraries, aleshores mal vistos des de diferents punts de vista, solucionaven durant l'Antic Règim la protecció dels treballadors enfront de moltes contingències, i l'ascens del liberalisme, amb la persecució d'aquestes entitats i el desballestament de la caritat eclesiàstica, havia liquidat aquesta possibilitat d'autoprotecció obrera. Enfront d'això, l'organització mutual tenia sentit en si mateixa com a forma d'autoajut, sense necessitat d'encobrir res més. Una altra cosa és que, durant aquells anys, les relacions dels governants amb aquests centres sempre fossin presidides pels recels i els temors revolucionaris, però els historiadors no han de caure en aquest parany interpretatiu.

Més enllà de les primeres dècades, i molt lentament, el mutualisme s'anà fent un lloc i anà asserenant les seves relacions amb el poder. En un primer moment, ja a les Corts de Cadis, la repressió contra els gremis havia estat forta, però en els episodis liberals posteriors, progressivament, es van anar acceptant els elements que el gremialisme tenia d'autoajut, com a mal menor, quan es va constatar que el moviment resolía un problema assistencial per al qual l'Estat no tenia solució. Més endavant, el 1833 ja es va acceptar explícitament la continuïtat del gremialisme, però limitant-lo a activitats educadores i mutuels, sempre que renunciés a establir mesures tant de control de la producció i de la lliure competència com de reivindicació social o laboral. Amb el canvi de règim, el 1836, es va decretar la supressió del gremialisme com a tal, però a la pràctica, el moviment restava intocat amb aquest canvi, perquè se'n permetia la continuïtat sota el nom de *societats de socors mutus*, amb les mateixes activitats que s'havien fixat per als gremis el 1833. Es permetia, doncs, la continuïtat de l'associacionisme obrer, però es mantenien els recels i es controlaven notablement les activitats. No sense raó, perquè sovint, en moments d'excepcionali-

tat política, era cert que algunes mútues es reconvertien en societats de resistència, però això no ha d'amagar que el moviment associatiu mutual prengué molta més volada de la que tenia fins aleshores. El gruix de la nova mobilització provenia d'«autèntics» mutualistes, i en nuclis com ara Sant Martí agrupaven, com a mínim, el 25 % o el 30 % del total de la població. Era gent normalment assalariada, procedent d'oficis diversos i amb un nivell d'ingressos mitjà dins del conjunt de la classe obrera, aquella franja de població amb certa capacitat d'estalvi, però incapaç de subscriure assegurances privades i que, alhora, pretenia evitar el risc de pauperització en cas de malaltia. Era una clientela que va donar lloc a un mutualisme gens combatiu i molt diferent de la dels centres que, sota el mateix nom, amagaven objectius de classe i que, com que es manifestaven quan les circumstàncies polítiques ho feien possible, legitimaven o justificaven els recels i les persecucions governamentals que tot el moviment acabava patint.

En això detectem una clara diferència entre el mutualisme barceloní i el martinenc, perquè en el primer hi trobem societats d'aquesta mena, mentre que a Sant Martí, on el moviment no respon a l'antiga tradició gremial, sinó que té el component clarament heterogeni del nou mutualisme del segle XIX, no hi ha res que faci pensar en una implicació de les mútues locals en les mobilitzacions d'aleshores, i sí, en canvi, en l'extensió, a través de l'obrerisme barceloní, d'aquesta lluita del poble, al marge dels socors mutus locals. Durant els anys del Bienni Progressista, per exemple, algunes mutualitats es van manifestar violentament en el context de la vaga de 1855, fet que va comportar la repressió posterior dels moderats contra tot el conjunt del moviment, sense distincions, que només s'anà superant, amb molta lentitud, a partir de 1861-1862, quan els governs, més oberturistes, d'Unión Liberal van tornar a obrir noves escaletes. Al Sexenni es va repetir la història, i els primers anys de la Restauració van tornar a ser clarament repressius. No fou fins anys més tard que, un cop apaivagats els ànims i un cop estesa la convicció que el disseny del torn pacífic entre els dos grans partits polítics havia estabilitzat la situació, es va tornar a obrir la porta a la reorganització del moviment, sobretot després d'haver constatat que aquest i altres moviments similars permetien unes vies de sociabilitat i d'assistència que l'Estat no podia ni volia proporcionar. Tanmateix, no van ser només els governants els que van canviar d'actitud, sinó que el mateix moviment mutual també s'havia anat transformant. Amb el pas del temps, l'obertura política i els canvis en l'afiliació mutualista que en l'estudi hem pogut detectar van anar aclarint el panorama. L'obrerisme combatiu va anar abandonant la disfressa mutual i el mutualisme es va anar deslligant d'aquestes connexions. Els uns havien anat trobant les seves pròpies formes de resistència, i els altres havien esdevingut centres estrictament d'autoassistència, amb molt d'èxit entre la població obrera i, per tant, creixentment atractius per als moviments polítics que aspiraven a controlar-los (sobretot els partits catòlics o la dreta en el govern) o creixentment repulsius per a aquells que els veien com una competència en la seva estratègia política (generalment, els partits de l'es-

guerra). Aquests paràmetres, fixats en les darreres dècades del segle XIX i en el context d'estabilitat política de la Restauració, van seguir modificant-se, sobretot a mesura que les mateixes mútues van anar buscant estratègies d'agrupació, a partir del moment en què la legislació els ho va permetre, més enllà de 1896, i que els partits polítics no dinàstics, republicans i catalanistes, les van anar veient com una via per guanyar suport entre les capes populars. Això, però, no va ser més que una etapa força curta, la dels últims anys del segle XIX i primers del segle XX, perquè tot just entrat el nou segle les agrupacions de mútues polititzades, que giraven a l'entorn de catalanistes i republicans, van entrar ràpidament en fallida. En part, això cal explicar-ho pel context polític canviant que va permetre a aquests partits altres vies de mobilització, però també per altres raons. D'una banda, l'aparició de les noves tècniques actuàries, molt més eficaces que els càlculs estimatoris del mutualisme, les van fer entrar en crisi, i de l'altra, la progressiva articulació d'una política social més seriosa i compromesa, tant des de l'Estat com des dels ajuntaments, va anar limitant l'espai del mutualisme alhora que anava eixamplant el concepte de política social que el primer liberalisme havia restringit a la seva mínima expressió i, amb això, anava obrint pas a una nova època.